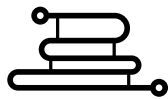

Biblioteka
JANUS

TIM press

Biblioteka
JANUS

Slavica Jakelić

I sloboda i pripadanje

Eseji o religiji, nacionalizmu i solidarnosti

Nakladnik

TIM press d.o.o., Zagreb

tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Za nakladnika

Dijana Bahtijari

Urednik

Hašim Bahtijari

Recenzenti

prof. dr. sc. Zoran Grozdanov

doc. dr. sc. Nebojša Zelić

Lektura

Zdenka Krilčić

Grafičko oblikovanje

TIM press

Tisak

Kika-graf d.o.o.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001244013

ISBN 978-953-369-049-0

© TIM press

Sva prava pridržana.

Slavica Jakelić

I sloboda i pripadanje

Eseji o religiji, nacionalizmu i solidarnosti

Zagreb, 2024.

Sadržaj

Uvod: Zašto su bosanski franjevci važni za svaku priču o identitetu i solidarnosti	7
Od Majke Božje do „Kraljice Hrvata“	15
Od Sina Božjeg do američke ikone	21
Evandeoski kršćani – od otpora do pobjede modernosti?	27
Religijski identiteti i međureligijska tolerancija	33
Zašto sintagma „religijski nacionalizam“ skriva jednako koliko i otkriva	39
Nacionalizam nije populizam	49
Pluraliziranje nacionalizma ili zašto „novi patriotizam“ nije odgovor na izazov populističkih politika	55
Kako nas je nacionalizam ponovno zatekao	61
Kršćanstvo, nacionalizam i demokratski pluralizam – prije, za vrijeme, i poslije populizma	67
Zašto religija i dalje ostaje slijepa točka za društvene znanosti	73
Religije i nacionalizmi ne mogu se reducirati na nacionalne države	79
Nacionalizam bez idolatrije	85
Partikularni, a ipak otvoreni? Kratko promišljanje o identitetu i solidarnosti	93
Solidarnost koja nije naivna	99
Religijsko-sekularne solidarnosti	105
O šutnji i kulturnim ratovima: zašto Crkve ne govore o ljudskim pravima radnika?	111
Pogovor (Zoran Grozdanov)	117
O autorici	123

Za franjevce Bosne Srebre

Uvod

Zašto su bosanski franjevci važni za svaku priču o identitetu i solidarnosti

Kad smo prije desetak godina kolegica Atalia Omer i ja predložile da pri udruzi American Academy of Religion organiziramo okrugli stol na temu religije i nacionalizma, ova krovna organizacija svih koji se u Sjevernoj Americi bave religijom nije imala nikakav interes za tu problematiku. Za nas dvije, te još nekoliko kolega koje smo željele direktno uključiti u raspravu, religije i nacionalizmi te njihov odnos bili su pitanje ne samo intelektualnih, već i osobnih biografija. Omer je Izraelka koja je odrasla i školovala se u SAD-u, dugo posvećena borbi za mir u Izraelu/Palestini te afirmaciji prava Palestinaca; ja sam formativne godine provela gledajući rat i nastajanje demokracije u Hrvatskoj, učeći uz iznimne pojedince religijskih i sekularnih svjetonazora koji su razumjeli važnost religijskih i nacionalnih identiteta te jasno vidjeli kako oni mogu biti problem, ali su isto tako temeljni dio suživota, tolerancije i pluralizma u hrvatskom društvu.

Posljedično, i Atalia Omer i ja pitanja o religiji i nacionalizmu postavljale smo kao nešto što zahtijeva razumijevanje članova akademske zajednice. Većini naših američkih kolega koji su se bavili religijom, međutim, nacionalizam nije bio zanimljiv jer su ga shvaćali kao

problem nekog „drugog“ svijeta, kao nešto što je u sjevernoameričkim okvirima prevladano kroz građanske oblike pripadanja, uključujući patriotizam i američku „građansku religiju“ (koncepte i normativne ideale koje razmatram u esejima koji slijede). Tek je pobjeda Trumpa 2017. godine u svima osvijestila duboke povijesne veze koje je religija, a osobito kršćanstvo, i dalje imala unutar starih, a sad nanovo interpretiranih i mobiliziranih narativa o američkom nacionalnom identitetu.

Pristup koji su sjevernoamerički znanstvenici dugo imali prema religiji i nacionalizmu nije, naravno, bio izoliran. Većina je zapadnjačkih znanstvenika s područja društvenih znanosti, osobito sociologa i politologa, veći dio dvadesetog stoljeća provela nagovještavajući slabljenje ili čak odumiranje religija i nacionalizama, kako zbog procesa sekularizacije modernih društava kojima je Zapadna Europa bila modelom, tako i zbog procesa globalnog povezivanja koji su nagrizzali važnost privrženosti partikularnim grupama. Neki društveni teoretičari tako su očekivali da će religijske i nacionalne oblike pripadnosti zamijeniti drugi, racionalniji i „plemenitiji“ identiteti i privrženosti, uključujući solidarnosti koje se mogu artikulirati kroz univerzalističke diskurse kozmopolitizma te ideje i prakse ljudskih prava.

U ovoj knjizi eseja propitujem razloge zašto su se ovakva shvaćanja i predviđanja o religijama i nacionalizmima pokazala netočnima. Štoviše, u vrijeme kada populističke isključivosti predstavljaju izniman izazov demokraciji i demokratskom pluralizmu, predlažem da je potrebno na nov i konstruktivniji način pristupiti odnosu partikularnih identiteta i univerzalnih humanističkih ideala, između ostalog i kroz poveznice između građanskih i ljudskih

prava. Smještajući hrvatske preokupacije u globalnu i komparativnu perspektivu – promišljajući i uzimajući u obzir sjevernoamerička, zapadno- i južnoeuropska iskustva i diskusije – želja mi je povezati prečesto razdvojene uvide društvenih i religijskih znanosti, povijesti i političke filozofije. Potrebno je, vjerujem, upravo kroz tu interdisciplinarnu prizmu razmatrati značenja i veze između religije, nacionalizma i solidarnosti te upitati: zašto su nas nacionalizmi ponovno iznenadili? Zašto je religija bila i ostala slijepa točka u kontekstu analize kolektivnih identiteta? Koje su normativne i političke vrijednosti, a koje su ograničenosti binarnih kategorija kao što su patriotizam vs. nacionalizam, vjerski nacionalizam vs. građanska religija, etnički nacionalizam vs. građanski nacionalizam, posebice kada uzmemo u obzir kontroverze u pristupima ovim kategorijama?

Nadalje, zašto je ne samo moguće, nego i potrebno, solidarnost koja proizlazi iz univerzalnih ideala ljudskog dostojanstva vezati uz partikularne privrženosti koje su u samim temeljima nacionalnih političkih zajednica i demokratskog pluralizma? Jesu li hrvatska povijesna iskustva različita od sjevernoameričkih ili zapadnoeuropskih, i mogu li ona ponuditi drukčiji diskurs o pravima izbjeglica i migranata; drukčiju, pa možda i konstruktivniju logiku kada se govori o odnosu etike identiteta i etike solidarnosti – s jedne strane, etike u kojoj se osjećaj odgovornosti prema drugima temelji na onome što dijelimo s njima (povijest, kulturu, jezik, nacionalni ili vjerski identitet), a s druge strane etike gdje naš osjećaj odgovornosti prema drugima proizlazi iz univerzalnih humanističkih težnji, a koji se može afirmirati kroz diskurs i praksu ljudskih prava?

Rad na ovoj zbirci eseja ne bi bio moguć bez velike potpore koju sam kao suradnica na projektu „Orthodoxy and Human Rights“ primila od Fondacije Luce, te osobito od Georgea Demacopoulosa, Aristotlea Papanikolaoua i Nathana Wooda, voditelja spomenutog projekta pri Sveučilištu Fordham. Njima trojici zahvalna sam na kolegijalnosti te osobito na uvjerenju i viziji da znanstveni pristupi religiji i ljudskim pravima mogu i moraju napraviti važne intervencije unutar širega javnog prostora.

Većinu eseja u ovoj knjizi napisala sam u proteklih desetak godina za niz znanstvenih portala i publikacija namijenjenih široj publici. No iako već dugo pišem o pitanjima religijskog i nacionalnog identiteta, tek me je nedavno tekst „I sloboda i pripadanje“ fra Mile Babića, u kojem govori o mojoj knjizi o kolektivističkim religijama, doveo do spoznaje kako su moji tekstovi zaokupljeni isprepletenim odnosom između partikularnih i univerzalnih aspekata naših identiteta, posebice vjerskih i nacionalnih, te odnosom između odgovornosti koje imamo jedni prema drugima kao pripadnici konkretnih, nama važnih partikularnih zajednica, i odgovornostima koje imamo kao članovi univerzalne ljudske obitelji.

Nije slučajno što je fra Mile u osvrtu na moju knjigu puno jasnije i prije mene prepoznao moje preokupacije: nastojanje da identificiram bliskost identiteta i solidarnosti, te postavku kako bi baš njihova bliskost mogla biti i normativni ideal za pluralizam u ovo naše vrijeme (vrijeme u kojem se „postmoderno“, „postkolonijalno“ ili „dekolonijalno“ međusobno isprepliću da bi nas – kako to, nasuprot predstavnicima ovih pristupa, osobno shvaćam – pozvali ne na odbacivanje modernosti, već ohrabрили na epistemološke, kulturološke i političke iskorake

manifestacija. Za sve one koji se bave populizmom, prepoznati razlike između nacionalizma i populizma itekako je ključno za razumijevanje višestrukih oblika populističkih politika koje nisu uvijek organizirane oko nacionalističke retorike ili programa. Ali uvažavanje razlika između nacionalizma i populizma također je od vitalne važnosti kako bi nam pomoglo uvidjeti i izraze i demokratske mogućnosti suvremenih nacionalizama.

Dok svi populizmi, progresivni ili konzervativni, (kao što Jan-Werner Müller ispravno tvrdi) donose poricanje pluralizma, ovo nije i ne mora biti slučaj s nacionalizmi. Nije sporna činjenica da nacionalizmi uvijek uključuju određenu razinu homogenizacije unutar nacionalne skupine i da određuju granice prema svima onima koji se ne smatraju njezinim članovima. Nadalje, nacionalizmi s populizmima često dijele fokus na dobrobit samo jednog naroda ili jedne nacije. No populizmi predstavljaju ono što politolozi nazivaju „tankom ideologijom“. Kao takvi, oni u početku možda mogu povećati razinu političkih osporavanja unutar populističkih pokreta te tako okupiti predstavnike različitih ideologija. U konačnici, međutim, populizmi uključuju dva procesa: sužavanje političke imaginacije i platformi te utišavanje raznolikosti glasova u političkoj areni kako bi se istaknuo jedan glas „naroda“ u njegovoj borbi protiv „elite“.

Nasuprot tome, višestruki narativi nacionalnog identiteta postoje jedni do drugih i u konkurenciji. Kao rezultat, nacionalizam nije samo ideologija kolektivnog identiteta usmjerena protiv drugih nacija. On je također značajno polje demokratskog *agonizma* (da upotrijebimo terminologiju belgijske političke teoretičarke Chantal Mouffe) unutar nekog društva. Najvažnije, nacionalizmi uključuju i izraze

identiteta koji ne marginaliziraju pluralizam ili ga ukidaju. Dok afirmiraju težnju prema homogenosti, oni mogu i poštovati pluralizam. Nacionalizmi također mogu, dok jasno ističu granice pripadnosti i kolektivne privrženosti, ponuditi šire oblike nacionalne identifikacije koji priznaju i poštuju pripadnike drugih nacionalnih skupina.

O povijesnim i suvremenim izrazima takvih nacionalizama pisala sam drugdje (dok sam ukazivala na mjesto religije i religijske etike u kolektivnim identitetima i dok sam problematizirala pojednostavljenje razlika između građanskih i etničkih nacionalizama). Ovdje želim istaknuti dva konkretna primjera u kojima je nacionalizam uokviren unutar narativa koji povezuju homogenost i pluralizam s jedne strane te uključenost i pravdu s druge strane. Prvi je događaj koji je započeo kao simboličan prosvjed samo jednog igrača nacionalne lige američkog nogometa (NFL-a), Colina Kaepernicka, i prerastao u pokret solidarnosti (ali i neslaganja) među mnogim igračima NFL-a. Kaepernick je tako, umjesto stojeći, američku himnu slušao klečeći, a da bi to potom prihvatili kako i drugi afroamerički nogometaši, tako i njihovi necrnački suigrači. Događaj je ovo koji se, barem u jednoj interpretaciji i to onoj možda najvažnijoj – nogometaša Johna Reida – pojavljuje kao dio narativa o američkom identitetu što je istovremeno prosvjed protiv rasne nepravde i afirmacija ideje o tome što bi Amerika kao nacija trebala biti. Drugi događaj koji želim istaknuti prosvjedi su američkih građana raznih etničkih i vjerskih zajednica protiv Trumpove politike zabrane ulaska u Sjedinjene Države imigrantima iz određenih muslimanskih zemalja – prosvjedi koji su bili konstitutivni za viziju pravednijeg, inkluzivnijeg američkog nacionalnog identiteta.

Ova dva primjera – kao i američka povijest (riječima američkog katoličkog teologa Johna Courtneyja Murrayja) „ograničenog jedinstva“, gdje su „jedinstvo“ i „pluralizam“ u *produktivnoj* tenziji – ključna su za razlikovanje suvremenog izraza populizma i nacionalizma, u američkom kontekstu ali i šire. U hrvatskom kontekstu, primjerice, suradnja riječkih religijskih i sekularnih aktivista koji imaju različite svjetonazore a jednako nastoje pomoći imigrantima, može se shvatiti i kao afirmacija ideje o Hrvatskoj kao zemlji u kojoj biti njezin građanin znači i biti solidaran s onima koji su bez domovine.

Najviše od svega, svi takvi slučajevi pokreću važna pitanja o nizu demokratskih odgovora na suvremenu populističku politiku: je li jedini vjerojatan i snažan izazov populizmu koji prijeti demokratskom pluralizmu neka vrsta kozmopolitske vizije i identiteta (što je često, treba svakako podcrtati, isprepletano s diskursom i praksama globalnog kapitalizma)? Ili možda snažniji odgovor na desničarske nacionalizme i radikalni nativistički populizam može biti nacionalizam koji zastupa snažni no istovremeno i ekspanzivniji – pluralistički – narativ nacionalnog identiteta koji je definiran pitanjima pravde, jednakosti i uključivosti?

Ako nacionalizam nije populizam, može li biti njegov korektiv?

humanističke orijentacije? Služe li partikularne privrženosti kao platforma za odbacivanje ili za ugrađivanje osjećaja solidarnosti europskih kršćana s nekršćanima ili ne-Europljanima?

Za Baruna se posebnost vlastite povijesti ne pojavljuje eksplicitno kao prepreka, već kao platforma za solidarnost s drugima s kojima hrvatski katolici dijele svoju humanost i saznanja o raseljenosti iz prve ruke. U tom smislu, njegov pristup odražava nešto na što znanstvenici „višestrukih“, „vernakularnih“ i „sukobljenih“ moderniteta – od izraelskog sociologa Shmuela N. Eisenstadta do tursko-francuske sociologinje Nilüfer Göle – već dugo ukazuju, a to je da se susreti između tradicionalnih i univerzalnijih oblika pripadnosti događaju dijalektički. Uspjeh iskupiteljske politike populista također nas upozorava na činjenicu da, u svijetu globalnog kapitalizma oblikovanog transnacionalnim interesima i institucijama, pitanja grupnih identiteta ostaju itekako relevantna. Jedan od izazova našeg vremena leži u identificiranju i afirmiranju demokratskih odgovora na uske, antipluralne populističke koncepcije veza između nacionalnih, kulturnih i religijskih identiteta. Po mojem mišljenju, snažan odgovor na takve koncepcije može se pojaviti ako se posvetimo susretu između etike identiteta i etike solidarnosti. Nadilaženjem ideje o njihovu neizbježnom sukobu istaknuo bi se produktivan odnos između narativa partikularnih pripadanja (budući da oni nastavljaju pružati okvire društvene kohezije i daju konkretnost različitim oblicima moralne obveze) i univerzalnije uokvirene etike odgovornosti i solidarnosti (jer one mogu marginalizirati sve nativističke narative koji pokušavaju dominirati našim dobom).

Solidarnost koja nije naivna

Kako pandemijsko iskustvo iz 2020. ne bi postalo „još jedna tragedija povijesti iz koje nismo ništa naučili“, upozorava papa Franjo u svojoj enciklici *Fratelli Tutti*, trebamo se okrenuti od svijeta kakav jest, onog rascjepkanog i „lišenog zajedničke vizije“ za ljudsku obitelj, prema svijetu u kojem sudjelujemo u „univerzalnoj težnji“ za „zajednicom pripadanja i solidarnosti vrijednom našeg vremena, naše energije i naših resursa“.

Ono što američki katolički teolog William Cavanaugh s pravom identificira kao radikalnu poruku ove enciklike lako bi se moglo protumačiti kao primjer papinog idealizma, ali njegova je poruka zapravo bliža realističnijoj, ukorijenjenijoj, a time i etičnijoj viziji humanizma. Radikalnost papina humanističkog stava ne proizlazi, naime, iz činjenice da je ideja solidarnosti u središtu enciklike *Fratelli Tutti*. Jer stavljajući solidarnost u središte naše pozornosti, papa Franjo pridružuje se velikom dijelu našeg duha vremena: „solidarnost“ je, naime, operativni borbeni poklič i aktivista i znanstvenika (a često se radi o istim osobama), jer na nju se danas pozivaju svi koji rade za rasnu i rodnu pravdu, za prava Palestinaca ili prava migranata i izbjeglica.

Također, pozivi pape Franje na dostojanstvo i solidarnost ne predstavljaju veliku novost u kontekstu katoličke